

Pojetí dítěte, kurikulárních dokumentů a jejich předchůdců v kontextu historicko-společenských proměn do roku 1989

Alena Berčíková

Katedra primární a preprimární pedagogiky, Pedagogická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci

Ze studia historických zdrojů vyplývá, že s vývojem lidstva se měnil i pohled na dítě, jeho vzdělávání a výchovu. Tento pohled se měnil v závislosti na politické, ekonomické, hospodářské i vědecké úrovni poznání v daném období, což se také odráželo do podoby a obsahu dokumentů. To znamená, že směr a obsah výchovy a vzdělávání byl reflektován potřebami dané doby. V následujícím textu uvedeme přehled vývoje pohledů na dítě a mění se výchovný a vzdělávací styl a u důležitých mezníků a osobností přiblížíme jejich význam pro českou předškolní pedagogiku a také pro vznik a utváření kurikulárních dokumentů.

V období **pravěku** měla společnost bez třídní charakter, na výchově dětí se podíleli všichni členové dané komunity. Diferenciace, která se odrazila i do výchovy, vyplývala z dělby práce mezi mužem a ženou. Děti se od nejtělejšího věku účastnili práce dospělých, kterou napodobovaly. Nalezené předměty, které jsou považovány za hračky, ale i kulturní předměty, jsou zmenšeniny a napodobeniny pracovních nástrojů a zvířat. Hlavním posláním tehdejší společnosti bylo zabezpečení pokračovatelů rodů – dětí.

Na prahu starověku a **středověku** sílí vliv křesťanství a středověká výchova nabývá křesťanského charakteru. Ve středověku byly děti vychovávány k poslušnosti a pokoře bez podpory vlastního samostatného myšlení. Děti vládnoucích vrstev byly vychovávány k jejich budoucí roli ve společnosti, děti venkovanů žili často v nuzných podmínkách, byly přetěžovány těžkou prací. O osvětu pro rodiče se starali kazatelé. Dítě bylo v tomto období bráno jako „malý dospělý“. (Šmelová, 2004)

Změnu lze postupně sledovat od **16. století**, která dále sílí pod vlivem osvícenství v 17. a 18. století. Vzrůstá zájem o dětství a snahy pochopit problematiku dětské osobnosti. K tomuto poznání výrazně přispěl svým rozsáhlým dílem a pokrokářskými myšlenkami **J. A. Komenský**. Český filosof, spisovatel, teolog a samozřejmě pedagog měl a stále má významný vliv na paradigmaty nejen v oblasti pedagogiky. Svými myšlenkami např. o: humanizaci školy, jednotné škole, rovném přístupu k dětem i o respektu k individuálním rozdílům, výrazně předčil svoji dobu. Dnes se k němu neustále vracíme a můžeme konstatovat, že ani v dnešní době nebyly jeho myšlenky zcela naplněny. Komenský přichází s uceleným dílem *Informatorium školy mateřské* (1832) zabývající se propracovanou podporou rozvoje dítěte v období od narození do (zhruba) 6 let. Jako první na světě zařadil výchovu předškolních dětí do výchovně-vzdělávacího systému společnosti (Rýdl, Šmelová, 2012) Při studiu tohoto díla pozorného čtenáře může napadnout následující otázka: Je možné *Informatorium* považovat za první kurikulární dokument pro předškolní vzdělávání? V díle můžeme mj. vysledovat ukotvení osobnostně orientovaného modelu výchovy a vzdělávání, dále Komenský zdůrazňuje význam hry v životě dítěte a to také jako součást jeho vzdělávání. Oba tyto principy

jsou východiskem pro současné pojetí předškolního kurikula Rámcového vzdělávacího programu pro předškolní vzdělávání (2018). Uvědomme si, že dokumenty od sebe dělí téměř čtyři století. To pouze dokazuje fakt, jak nadčasové myšlenky J. A. Komenského jsou a jak obrovský význam má jeho dílo na formování paradigmat v oblasti předškolního vzdělávání. (Informatorium školy mateřské, vyd. z roku 2007; RVP PV, 2016).

V 17. a 18. století bylo obvyklé, že do pracovního procesu byly zařazovány i děti. Změnu v tehdejší Habsburské říši přináší Marie Terezie vyhlášením Všeobecného školního řádu pro německé normální, hlavní a triviální školy ve všech císařských dědičných zemích v roce 1774. Tento řád stanovuje vzdělávací povinnost pro děti obou pohlaví od 6 do 12 let. (Kasper, Kasperová, 2008)

S příchodem industrializace, od začátku 19. století, dochází ke značným ekonomickým, politickým i sociálním změnám, které se výrazně dotkly i oblasti péče o děti. Vznikají průmyslové podniky, kde jsou zaměstnáváni oba rodiče i starší sourozenci a malé děti často zůstávají samy v nevyhovujících podmínkách. Z toho vyplývá, že rostla potřeba vybudovat zařízení, která by poskytla péči dětem pracujících rodičů. Tato zařízení často vznikala jako soukromá často z charitativních aktivit středních a vyšších vrstev, či z podpory vlasteneckých kruhů, kteří sledovaly možnost vychovávat děti v českém jazyce a vést je k české kultuře. Často zařízení zřizovali přímo majitelé podniků, ve kterých byli rodiče dětí zaměstnáni. (Šmelová, Rýdl 2012) V souvislosti s dětskou prací jsou důležité roky 1833, kdy je zakázána práce dětí mladších 9 let a v rok 1855, ve kterém je úplně zakázána dětská práce na území Rakouska-Uherska. (Opravilová, 2016)

V průběhu 19. století vznikají na území tehdejšího Rakouska Uherska sirotčince, dětské nemocnice, chorobince, opatrovny, jesle, německé dětské zahrádky a mateřské školy. **Sirotčince** poskytovaly péči dětem bez rodičů, **dětské nemocnice** pečovaly o děti nemocné a oslabené, **chorobince** byly určené pro děti dlouhodobě nemocné, **opatrovny** plnily ze začátku zejména sociální funkci (dohled nad dětmi pracujících rodičů) později pod vlivem J. V. Svobody i funkci vzdělávací. **Jesle** poskytovaly základní péči dětem chudých rodin, **německé dětské zahrádky** sledovaly záměr poněmčování obyvatelstva, **mateřské školy** kde můžeme sledovat systematickou přípravu dětí na vstup do školy. (Opravilová, 2016)

Na území tehdejšího Rakouska Uherska vzniká první opatrovna v Banské Bystrici, kterou založila hraběnka Tereze Brunswick-Korompová. Největší frekvenci zařízení můžeme vysledovat v Praze. Nyní se blíže zaměříme na opatrovnu Na Hrádku. Ta vznikla v roce 1832 za podpory českého hraběte Karla Chotka z Vojína a díky starostovi Prahy P. Spořila. Jejím ředitelem byl Jan Vlastimír Svoboda. Svoboda vypracoval koncepci výchovného obsahu s názvem: *Školka čili prvopočáteční, praktické, názorné, všestranné vyučování malých dětí k věcnému vybroušenému rozumu a ušlechťení srdce s navedením ke čtení, počítání a rejsování pro učitele, pěstouny a rodiče* zkráceně pouze „Školka“. Při tvorbě tohoto díla Svoboda respektuje didaktické zásady Komenského. Výchovu pojímá všestranně a zaměřuje se na oblasti výchovy: **rozumová** (poznávání přírody, společenských vztahů, lidské práce, rozvoj smyslů a řeči), **tělesná** (péče o zdraví, hygienické návyky, pohybový rozvoj), **mravní** (opírající se o náboženství), **estetická** (zpěv, lidové hry, kreslení). Součástí je i výuka **trivia**. Dokument obsahuje cíle,

metodické přístupy, nabídku činnosti pro děti předškolního věku. Spis Svoboda rozdělil do 57 kapitol, které na sebe navazují a postupně vedou učitele (pěstouna, rodiče) jednotlivými činnostmi s ohledem na věkové zvláštnosti dětí. Jeho metodika a činnosti v ní uvedené nemají být brány jako povinnost pro dítě. Svoboda pracoval s myšlenkou, že učitel, (pěstoun, rodič) by měl využívat okamžiku, kdy má dítě zájem o danou věc či oblast a ten podporovat a prohlubovat. Význam Svobody a jeho *Školky* spatřujeme také v tom, že výrazně rozšířil dříve sociální funkci opatroven o systematickou výchovu a vzdělávání. Veškeré činnosti by pro dítě měly být hrou, kterou chápe jako nejlepší metodu pro poznávání světa a rozvoj osobnosti dítěte. (Rýdl, Šmelová 2012; Svoboda 1958)

Nyní se krátce zmíníme o první mateřské škole, která vznikla v roce 1869 u sv. Jakuba. Výchovný program vycházel ze tří směrů: Svobodovy *Školky*, francouzské a Fröbelovy koncepce. Mateřské školy se měly více přibližovat rodině, přebírat rodičovské povinnosti v době nepřítomnosti rodičů. O označení mateřská škola se zasloužila Marie Riegrová, která je výraznou postavou druhé poloviny 19. století v boji s dětskou chudobou.

Obecně lze konstatovat, že předškolní výchova se až do roku 1872 zaměřuje převážně na rozumovou stránku, základem byla hromadná výuka, přetrvávala náboženská a morální výchova, hra a manipulace je nahrazena slovním výkladem a využitím názorných pomůcek, vyučuje se triviím. (Rýdl, Šmelová 2012)

Důležitými mezníky lze v druhé polovině 19. století označit **rok 1869 a 1872**. Se stále rostoucím průmyslovým rozvojem souvisí i požadavek na umístění stále vyššího počtu dětí do předškolních zařízení. Kapacity vznika-

jících zařízení se ukazují jako nedostatečné a je nutné zavést celoplošné nařízení, které by tuto neúnosnou situaci řešilo. Proto v roce 1869 vychází říšský školský zákon (tzv. Hasnerův zákon), kterým byla vytvořena soustava národního školství, jehož „nepovinnou“ součástí byla předškolní zařízení. Zákon mj. vymezoval organizační, obsahové podmínky pro existenci předškolních zařízení. Na zákon navázal ministerský výnos z roku 1872 č. 4711. Ten vymezoval funkci jednotlivých předškolních zařízení, péče v nich byla veřejná a pro rodiny bezplatná. Také zakazuje výuku trivia. Jesle zajišťují péči do tří let věku, opatrovny měly vést děti převážně k sebeobsluze, slušnému chování, nepřipravovaly děti na vstup školy. Mateřské školy doplňovaly rodinnou výchovu a připravovali dítě na vstup do školy. Postupně vznikají předškolní zařízení i mimo Prahu. Ministerský výnos vymezoval mateřským školám rámec, podle kterého si školy vypracovávaly vlastní programy. Kromě toho se v této době rozvíjí knižní a časopisecká produkce, která obsahuje návrhy a nápady her, poezii, prózu atd. (Rýdl, Šmelová 2012)

Co je důležité, dochází v tomto období k jisté formalizaci, což je terčem kritiky pěstounek. Dostáváme k **přelomu 19. a 20. století**, kdy se začínají objevovat **reformní myšlenky**. Do centra odborníků se dostává dítě a dětství jako svébytná součást vývoje člověka, začínají se konstituovat vědní obory jako pediatrie, fyziologie dítěte atd. Dítě se stává předmětem řady výzkumů - např. František Čáda se zabýval vývojem řeči a studiem kresby, je považován za zakladatele české vědy o dítěti (pedopsychologii), mezi jeho díla patří *Dětská kresba*, *Studium dětské řeči*. Zasloužil se o vznik Sdružení pro výzkum dítěte v roce 1910. Inicioval zřízení Pedologického ústavu v Praze (pozdějšího Ústavu pro výzkum dítěte), který se stal po dlouhá léta centrem pedago-

gického výzkumu. (Rýdl, Šmelová 2012) Dále např. Václav Příhoda, který svými pracemi Úvod do pedagogické psychologie, Ontogeneze lidské psychiky významně přispěl k rozvoji české pedagogiky a psychologie. Za důležitý zlom pro další vývoj pedagogiky můžeme považovat objevy kognitivní psychologie a konstruktivismus. Kognitivní psychologie zdůrazňuje význam procesů v lidské psychice a chování. Konstruktivismus sleduje aktivní roli subjektu a význam přikládá jeho vnitřních předpokladů, za důležitý aspekt také považuje i interakci jedince s okolím. I v oblasti dětským práv se odehrávají důležité změny, které vyvrcholili v roce 1924 přijmutí Ženevské deklarace práv dítěte. Hlubší poznatky vedly k hlubšímu pochopení života dítěte. Mezi reformátory světového měřítka jistě patří Montessori, Dewey, Keyová atd. V českém prostředí sílí snaha o reformu mateřské školy a o odstranění formalismu. V čele snah stojí Anna Süssová, Ida Jarníková, které vychází z reformních myšlenek. (Šmelová, 2004) Své reformní úsilí staví na **pedocentrismu**, kdy je v centru pozornosti dítě a učitel ustupuje do pozadí, je dítěte, průvodcem a partnerem. (Štverák, 1983)

V roce 1908 se konal Sjezd pěstounek českých škol mateřských, na kterém mj. zazněly požadavky jako: odstranit školské přístupy, respektovat osobnost dítěte s důrazem na její zájmy a potřeby, rozšířit síť kvalitních předškolních zařízení, vzdělávání a statut pěstounek. Nebylo bohužel prokázáno, že tato rezoluce měla přímý vliv na rozhodování příslušných úředních orgánů. Některé požadavky, např. týkající se finančního ohodnocení učitelek, nebyly naplněny ani v současnosti. Reformní snahy byly přerušeny 1. světovou válkou. (Rýdl, Šmelová 2012)

Se vznikem samostatné Československé republiky roku **1918** sílí snaha o povznesení českého a slovenského školství. V roce 1920 se konal První sjezd československého učitelstva a přátel školství v osvobozené vlasti. Mezi požadavky zazněla i potřeba návrhu zákona o mateřských školách, také bylo diskutováno, pod jaký resort předškolní vzdělávání spadá, zda pod ministerstvo školství nebo sociální péče. Toto se vyvinulo v několikaletý spor, samostatný zákon o mateřských škol nikdy nevznikl. Ve dvacátých a třicátých letech vrcholí reformní hnutí, okruh odborníků, zabývající se předškolním obdobím, výchovou a vzdělávání se rozšiřuje. Dále se zmíníme o několika autorkách, které se podílely na formování tehdejších kurikul.

Barbora Ledvinková se zasloužila o překlad díla M. Pape-Carpentierové *Rady řídicím pěstounkám ve školách mateřských*, dále vydala metodické stati *Škola mateřská*. **Božena Studničková** vydala pro mateřské školy sbírky her, písní, básní, pohádek pod názvem *Úvahy a ukázky metodické práce v oboru škol mateřských* a dílo *Pěstounkám škol mateřských*. (Šmelová, 2004)

Naše dvě přední reformátorky Ida Jarníková (Čechy) a Anna Süsová (Morava) prosazovaly: přiblížení mateřské školy rodině, svobodu pohybu, prostor pro tvořivost, respektování individuálních možností a potřeb, odstranění školských přístupů, také apelují na vzdělání učitelek. (Rýdl, Šmelová 2012)

Ida Jarníková vydala *Výchovný program mateřských škol*, který učitelkám poskytoval metodickou oporu a zároveň jim poskytoval i prostor pro tvořivou práci, v příručce *Školy mateřské, jejich význam, účel a organizace, jakož i úřední předpisy* představuje a zdůvodňuje cíle, obsah, organizaci i legislativní rámec pro předškolní výchovu v mateřské škole. (Oprailová, 2016) Jak z obsahu těchto dokumentů vyplývá, spatřujeme zde určitou podobnost se

současným RVP PV. Dále vypracovala *Index pomůcek pro školy mateřské a nejnižší třídy škol obecných.*, jehož obsah rozděluje do oblastí: člověka, zvířata, rostliny, různé. (Rýdl, Šmelová 2012)

Anna Süssová působila v Brně, kde své reformátorské požadavky aplikovala v praxi pokusné mateřské školy. Velký důraz kladla na pohyb, tělesný rozvoj a na rozvoj vlastností dítěte, tím podle ní byly položeny předpoklady při rozvoji rozumové oblasti. Ve spisu *Kam jsme dospěli v hromadné výchově dítěte*, kritizuje stávající způsob práce s dětmi a zpracovává výchovnou osnovu pro mateřské školy. Pod vedením **Marie Bartůškové** pracovala Studovny mateřských škol. Snahou studovny byla zkvalitnění práce a zavedení systematickosti ve vypracovávání programů mateřských škol. Jejich zpracování bylo totiž podmíněno iniciativou jednotlivců. Cílem tedy bylo vytvořit přiměřený výchovný program pro děti 3 až 6leté, který vycházel z reformních myšlenek. Hlavními výchovnými prostředky má být hra, zábava a zaměstnání, které také poskytne prostor pro svobodný projev dítěte. Studovna se stala centrem pedagogického dění v celé republice. (Šmelová, 2004)

Se snahou podpořit výchovný systém škol a tvorbu programů vzniká v roce 1931 *Organizační řád pro mateřské školy a jesle hl. města Prahy*. Reformní snahy vyústili v roce 1938 v dokument *Výchovné osnovy pro mateřské školy v hl. městě Praze*, podle kterého pracovaly i učitelky mimo Prahu. I přesto, že osnovy byly oficiálně schváleny usnesením městské rady a výnosem zemské školní rady, nikdy neměly celostátní platnost. Různé reformní snahy pokračovaly ještě během okupace, s příchodem 2. světové války utichají. (Rýdl, Šmelová 2012)

Po roce 1945 se významně rozvíjí mateřské školství, chybí ale sjednocující kurikulární dokument. Proto ve stejném roce vychází v duchu **předválečných reforem** *Prozatímní pracovní program pro mateřské školy* s celostátní působností. S příchodem roku 1948 a nástupem socialismu k nám ovšem začínají pronikat zkušenosti ze sovětských předškolních zařízení a naše mateřské školy jsou pod vlivem sovětské pedagogiky. Předškolní výchova nabírá nový směr a to: **sociocentrismus**. V témže roce vychází *Pracovní program pro mateřské školy*, který sleduje mj. cíl: vychovávat z dítěte uvědomělého socialistického občana. V tomto dokumentu se také poprvé setkáváme s upořádáním obsahu do jednotlivých výchovných složek. Tento program posiluje zejména kolektivní činnosti s dětmi a mravní výchovu, také docházelo k necitlivému opomíjení individuálních potřeb dětí. (Šmelová, 2004)

Období od r. 1948 zhruba do r. 1960 bylo zaměřené na prohlubování socialistického charakteru předškolní výchovy, školství bylo prostředkem k ideologickému ovlivňování myšlení občanů. V tomto období pokračuje masivní nárůst mateřských škol z důvodu zaměstnávání matek. Vznikají dokumenty na podporu socialistického smýšlení jako: *Prozatímní osnovy pro mateřské školy* (1953), *Osnovy pro mateřské školy* (1955), *Pokusné osnovy pro mateřské školy* (1958), *Osnovy výchovné práce pro mateřské školy* (1960). V roce 1960 byly do předškolní výchovy zařazeny i jesle: *Osnovy výchovné práce pro mateřské školy a jesle* (1963), *Program výchovné práce v jeslích a mateřských školách* (1967). Postupně se objevují snahy o respekt individuálních specifik dětí, odstranění svázanosti, zlepšování hygienické úrovně škol, využívání metod založených na hře atd. Demokratické snahy, nejen v oblasti školství, sílí v období 60. let. Tyto snahy jsou ale zastaveny

v roce 1968 vojenskou intervencí armád států Varšavské smlouvy. Z následné reorganizace vyvstal požadavek na zpracování nové koncepce předškolní výchovy, která by cíleně připravovala dítě na vstup do základní školy a posílila ideologické zaměření. Vznikají dokumenty např.: *Pokusné osnovy pro mateřské školy* (1975), *Program výchovné práce pro jesle a mateřské školy* (1978). V tomto období bývalo v jedné třídě více jak 30 dětí, ve školách panoval striktně daný režim. Tímto docházelo k nerespektování individuálních potřeb dětí. I přesto, že dokumenty hovoří o hře jako výchovném prostředku, těžiště zůstává v kolektivních zaměstnáních. Tato neúnosná situace vyvrcholila k přijetí *Programu výchovné práce pro jesle a mateřské školy* (1984). I přes očekávání, tento velmi podrobně zpracovaný dokument, příliš pozitivním přínosem pro práci mateřských škol nebyl. Pozbývá platnosti s koncem totalitního režimu v roce 1989. (Šmelová, 2004)

Následující vývoj po roce 1989 se odvíjí od nové politické situace. Toto období je natolik bohaté, že je není možné obsáhnout v jednom článku.

V předkládaném článku jsme se pokusili přiblížit vývoj pojetí dítěte v historicko-společenském kontextu v souvislosti s kurikulárními dokumenty. Zaměřili jsme se na významné události a osobnosti, které měli vliv na utváření pojetí dítěte, vznik kurikulárních dokumentů a školství jako takového na území dnešní České republiky. Z důvodu obsáhlosti problematiky se v článku podrobněji soustředíme na období od 16. stol do roku 1989.

Článek vznikl v rámci projektu č. TÁMOP-4.1.2.B.2-13/1-2013-0003 *The Child's Vision on the World in the Mirror of Children's Culture*, jehož hlavním řešitelem byla University of West Hungary, Maďarsko.

Literatura

Kasper, T., Kasperová, D. *Dějiny pedagogiky*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2008.

Komenský, J., A. *Informatorium školy mateřské*. Vyd. v nakl. Academia 2. Praha: Academia, 2007.

Oprailová, E. *Předškolní pedagogika*. Vydání 1. Praha: Grada, 2016.

Rámcový vzdělávací program pro předškolní vzdělávání. Praha: NÚV, MŠMT, 2016.

Rýdl, K., Šmelová, E. *Vývoj institucí pro předškolní výchovu (1869-2011)*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2012.

Svoboda, J. V. *Školka čili prvopočáteční, praktické, názorné, všestranné vyučování malých dětí k věcnému vybroušenému rozumu a ušlechťení srdce s navedením ke čtení, počítání a rejsování pro učitele, pěstouny a rodiče*. Praha: SPN, 1958.

Šmelová, E. *Mateřská škola: teorie a praxe I*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 2004.

Štverák, V. *Dějiny pedagogiky*. 2. Vyd. 2. (v SNP 1.). Praha, 1953.